

HAZAR XOQONLIGI SIYOSIY TARIXI HAQIDA BA’ZI MULOHAZALAR

Qudratov O‘rozboy Asat o‘g‘li

Jizzax davlat pedagogika universiteti

E-mail: qudratovorozboy5599@gmail.com

Annotatsiya: Ulkan sarhadlarga egalik qilgan Turk xoqonligi parchalanishi natijasida mustaqillikka erishgan xalqlar ichidan Xazarlar yangi qudratli davlat tuzishga erishdi va Yevropa va Osiyo hududidagi siyosiy vaziyatga faol aralashib keldi. O‘z vaqtida Vizantiya imperiyasi, Arab xalifaligi va Kiyev Rusi kabi davlatlar bilan faol diplomatik aloqalar olib bordi, raqobat qildi. Maqolamiz asosan Xazar xoqonligi tashkil topishi va ularning Kavkazorti hududlariga egalik qilish masalasida arab xalifaligi bilan qilgan raqobati tarixiga bag‘ishlangan.

Kalit so‘zlar: Turk xoqonligi, Vizantiya imperiyasi, Xazar xoqonligi, Arab xalifaligi, Kavkazortiga egalik qilish masalasi, Kiyev Rusi, Said Xaroshiy, Maslama, Marvon ibn Muhammad.

Abstract: As a result of the disintegration of the Turkish khanate, which owned huge borders, the Khazars, among the peoples who gained independence, managed to create a new powerful state and actively intervened in the political situation in Europe and Asia. at the time, he had active diplomatic relations and competition with countries such as the Byzantine Empire, the Arab Caliphate, and Kievan Rus. our article is mainly devoted to the history of the establishment of the Khazar khanate and their competition with the Arab caliphate for the ownership of the territories of the Caucasus.

Key words: Turkish Khaganate, Byzantine Empire, Khazar Khaganate, Arab Caliphate, question of ownership of the Caucasus, Kievan Rus, Said Kharoshi, Maslama, Marvan ibn Muhammad.

Yevropa tarix sahnasida uzoq davrlar mobaynida turkiy xalqlar hal qiluvchi rol o‘ynab kelgan. Buyuk turkiy davlatlar va hukmdorlar yaqin qo‘shnilari bilan faol diplomatik aloqalar olib borgan. Shunday davlatlardan biri Xazar xoqonligi edi. Xazar xaqlining o‘zi tarix sahnasiga IV asrdayoq chiqqan bo‘lsa ham dastlabki davrlarda Xazarlar boshqa qo‘shnilari hukmiga bo‘ysunib yashagan. Jumladan, IV-V asrlarda xunlar, V-VI asrlarda savirlar, VI-VII asrlarda Turk xoqonligi ta’sirida bo‘lganlar. Savirlar va Turk xoqonligi davridan boshlab ularning harbiy yurishlarida faol qatnashganliklari ma’lum. Aynan shu harbiy yurishlar xazarlarning siyosiy faollashuvida muhim rol o‘ynagan bo‘lishi kerak.

Xazar xalqi siyosiy tarix sahnasiga VI asrdan kirib kelgan. VI asrning 80-yillaridan boshlab tarixiy manbalarda xazarlarning harbiy yurishlari haqida ma’lumotlar uchraydi. Ular turli davrlarda siyosiy vaziyatga qarab Turk xoqonligi tomonida turib Eron va Vizantiyaga qarshi urushlarda qatnashgan. Masalan, Turk xoqonligi va Vizantiya birgalikda Eronga qarshi urushi mobaynida, 589-yilda Xazarlar yunon va gurjilar bilan birgalikda Agvaniyaga bostirib kirgan. Hujum forslar tomonidan qaytarilsada Xazarlar Kavkazortidagi siyosiy jarayonlarga faol aralasha boshladi. Muhim harbiy kuch sifatida xazarlar birinchi marta 602-628 yillardagi Eron-Vizantiya urushi munosabati bilan tilga olingan. Unda xazar hukmdori Jebukagan (Yabg‘u xoqon bo‘lsa kerak) Eronga qarshi qaratilgan turk-Vizantiya ittifoqida tomonlarning asosiy vositachisiga aylandi. 627 yilda xazar qo‘shini Kavkaz Albaniyasini talon-taroj qildi va Vizantiyaliklar bilan birlashib, Tbilisini bosib oldi.

630-yildan boshlab ko‘plab o‘zaro to‘qnashuvlar G‘arbiy Turk xoqonligining qulashiga olib keldi. Buning natijasi Sharqiy Evropa cho‘llaridagi uning chegarasida ikkita yangi siyosiy kuchning shakllanish jarayoni boshlandi. 632 yilda Xon Kubrat tomonidan asos solingan Qora dengiz mintaqasida Buyuk Bolgariya va Kaspiy mintaqasida Xazariya paydo bo‘ldi. Xazarlar davlatiga taxminan 656-yilda asos solingan va o‘sha davrda uning hududlari Quyi Volgabo‘yi va Shimoliy Kavkazning sharqiy qismidan iborat edi. Xazar xoqonligini turkiy Ashina xonadoni sulolasi

boshqargan. VIII asr boshiga qadar xoqonlik poytaxti Dog‘istondagi Samandar shahri so‘ngra Quyi Volgadagi Itil shahri bo‘lgan.

Dastlab, xazarlar o‘zlarini hech qanday tarzda ko‘rsatishmadi, Bolgariya uyushmasi kuchli siyosiy kuchga aylandi, ammo bu gullab-yashnash qisqa muddatli bo‘lib chiqdi. Kubrat vafotidan keyin bulg‘or qo‘shini uning o‘g‘illari o‘rtasida bo‘lingan. Xazarlar bundan foydalanishdi va 660-yillardagi to‘qnashuv natijasida xon Asparux boshchiligidagi bolgarlarning bir qismi Dunay daryosidan ortiga ko‘chib o‘tib, zamonaviy Bolgariya davlatiga asos soldi, qolganlari esa xazarlarning hukmronligini tan oldi. Ko‘rinib turibdiki, bu voqeadan keyin Xazariya hukmdori ko‘chmanchilar ierarxiyasida eng yuqori xoqon unvonini olgan. VII asrning oxiriga kelib, xazarlar Qrim cho‘llarining ko‘p qismini, Azov dengizi va Shimoliy Kavkazni nazorat qildilar. Ularning Volganing sharqiy dashtlari ustidan nazorati qanchalik kengaygani noma'lum (bu mintaqaning tarixi yozma manbalarda eng kam yoritilgan). Biroq, shubhasiz, xazar gegemonligining tarixiy natijasi ko‘chmanchilarning Osiyodan Evropaga uzluksiz oqimini to‘xtashiga olib keldi, bu Sharqiy slavyan qabilalari va Markaziy Evropa xalqlari uchun ijobiy oqibatlarga olib keldi.

Bu davrda (VII asr) Xazariyaning e'tibori Kavkazortiga qaratildi, uning qishloq xo‘jaligi ko‘chmanchilar uchun boy ishlab chiqarish manbalari edi. U yerga bosqinlar ikki yo‘l bilan amalga oshirildi: Darband orqali - Kavkaz Albaniyasiga, Armanistonga va undan keyin Eronga yoki kamdan-kam hollarda Alanlar hududida joylashgan va Gruziyaga olib boradigan Darial darasi orqali . Mintaqada xazarlarning ta'siri shunchalik katta ediki, bir qator sharqiy tillarda Kaspiy dengizi " Xazar " deb atalgan.

Biroq, xazarlarning kuchayishi bu erda, Sosoniy Eron o‘rnida Arab xalifaligi paydo bo‘lganda, qarshi bosimga duch keldi . Arab qo‘shinlari Gruziya va Kavkaz Albaniyasini egallab oldilar, shundan so‘ng 653- yilda Darbandan nariga o‘tib, xazarlarning Belenjer yerlariga hujum qilishdi . To‘qnashuv arab qo‘shinining mag‘lubiyati va uning rahbari Salmon ibn Rabiyning o‘limi bilan yakunlandi.

Keyingi o‘n yilliklardagi ichki tartibsizliklar tufayli xalifalik mintaqa ustidan nazoratni yo‘qotdi. O‘sha paytda xazarlar Kavkaz Albaniyasidan o‘lpon undirdilar va bir qator yurishlar uyushtirdilar, ularning eng kattasi 685 yilda bo‘lib o‘tdi. Ular bilan

bo‘lgan jangda Gruziya, Armaniston va Albaniya hukmdorlari halok bo‘ldi, shuningdek, Mosul yaqinida arab amirlaridan biri mag‘lub etildi.

Xalifalikda Umaviylar sulolasi hokimiyatining o‘rnatilishi bilan arablar bir vaqtning o‘zida bir necha yo‘nalishda: g‘arbda vestgotlarga, sharqda turklarga, shimolda esa Vizantiya va xazarlarga qarshi yurishlar qaytadan boshlandi. Bu safar arablar Kavkazortida mustahkam o‘rnashib oldilar va VIII asrning boshlarida arab-xazar urushlarining uzluksiz ketma-ketligi boshlandi, muvaffaqiyatlar navbatnavbat har ikki tomon hamrohlik qildi. Ba’zida raqiblar dushman hududiga chuqur kirib borgan yurishlar uyushtirdilar. Xazariya Kichik Osiyodagi xalifalikdan o‘zini himoya qilayotgan Vizantiya bilan ittifoq tuzgan. 717-718 yillarda arablar Konstantinopolni qamal qilishdi, xazarlar o‘z kuchlarining bir qismini orqaga tortib, Kavkaz Albaniyasi va Ozarbayjonga bostirib kirishdi. 730-yil oxirida xazarlarning eng katta yurishi bo‘lib o‘tdi. Ularga xoqonning o‘g‘li Bardjil boshchilik qilgan. Eronning Ardabil shahri hujumga uchradi. 25 000 kishilik arab armiyasi mag‘lubiyatga uchradi, xalifalikning yuqori martabali harbiy boshliqlaridan biri Jarroh vafot etdi. Alohida xazar otryadlari Diyorbakir va Mosul atrofiga yetib keldi. Ammo keyingi yil boshida Said al-Xaroshiy qo‘mondonligi ostida yangi arab armiyasi yetib keldi, keyin uning o‘rniga Maslama keldi (U o‘n yil oldin Vizantiya poytaxtini qamal qilgan edi), u xazarlarni barcha egallab olingan pozitsiyalardan quvib chiqargan va janglar xoqonlik hududiga o‘tgan. Urush 732-733 yillarda davom etdi, Xazar xoqoni Darband yaqinidagi jangda yaralandi. Strategik qal'a ustidan nazorat nihoyat arablar qo‘liga o‘tdi.

737-yilda arab sarkardasi Marvon ibn Muhammad (bo‘lajak xalifa) 150 minglik qo‘shin boshchiligida bir vaqtning o‘zida Darband va Daryol orqali birdaniga Xazariyaga bostirib kiradi. Qo‘shinlar Xazar poytaxti Semenderga bostirib kirib, xoqon qarorgohi joylashgan al-Bayda shahriga yetib kelishdi. Xoqon o‘z mulkiga ichkarisiga qochib ketdi. Uni ta’qib qilishda arablar har qachongidan ham shimolga kirib borishdi. Arablar qo‘shini "Slavyan daryosi" gacha - aftidan, Don yoki Volgagacha borib yetgan. Xazar qo‘shini mag‘lub bo‘ldi va xoqon tinchlik so‘radi.

Taxtni saqlab qolish evaziga u islomni qabul qilishga va'da berdi, ammo bu tartib, aftidan, nomigagina bo'lgan.

Xazariya o'z mustaqilligini saqlab qoldi va arablar Shimoliy Kavkazni tark etishdi. Ko'p o'tmay xalifalikda yana tartibsizliklar paydo bo'ldi. Abbosiylar sulolasi u yerda hokimiyat tepasiga keldi va shimolga katta ahamiyat bermay qo'ydi. Shunday qilib, Xazar xoqonligi Sharqiy Yevropani arablar yurishlaridan himoya qildi va Vizantiyaning omon qolishiga yordam berdi.

VIII asrda, yigirma besh yillik tanaffusdan so'ng, xazarlar Kavkazortiga yana ikki marta yurish qildilar: 762-764 va 799- yillarda. 780-yillarda ular Vizantiyadan mustaqilligini e'lon qilgan abxaz hukmdori Leon II ga yordam beradi. Shundan so'ng ularning Kavkazorti hududlari ishlariga aralashuvi to'xtadi. 795-yil Kaspiy yo'lagi orqali arablar Xazar xoqonligi hududiga bostirib kirishgan va xoqon (qag'an) qo'shinini tormor keltirishgan. Xoqon va uning mulozimlari yana islom dinini qabul qilgan, biroq aholining aksariyati uni qabul qilmagani uchun ular ham dindan qaytganlar.

VIII asr oxiri - IX asr boshida Bulanning avlodlaridan biri — Obadiya Xazar xoqonligi taxtiga o'tirgan va yahudiylikni davlat dini deb e'lon qilgan. Biroq bu boshqa xazar aslzodalarining noroziligiga sabab bo'lib, mamlakatda qo'zg'olon boshlangan. Qo'zg'olonchilar Volga ortidan madyarlarni, Obadiya esa ko'chmanchi g'uzlarni yordamga chaqirgan. Qo'zg'olon bostirilgan, madyarlar Dnepr ortiga chekinganlar, ular bilan birga tirik qolgan isyonchilar (kabarlar) ham ketgan. Qrimdagi gotlar va boshqa xalqlar Xazar xoqonligidagi notinch vaziyatdan foydalanib Vizantiya homiyligiga o'tishgan. Shu yillarda Don bo'yida Sarkel qal'asi qurilgan, u G'arbdan Itilga keladigan savdo yo'lini muhofaza etishga mo'ljallangan. IX asr oxirida Shim. Qora dengiz bo'yiga bijanaklar (pecheneglar) bosib kirib Xazar xoqonligiga qaram bo'lgan madyarlarni Dunaybo'yiga haydab yuborishgan (895). IX asrdan boshlab Rus davlati Xazar xoqonligining asosiy raqibiga aylandi. IX asrdan rus drujinalari Kaspiy dengiziga qadar kelib, xazarlar uchun o'ta muhim bo'lgan Kaspiy Volga savdo yo'liga g'ov bo'lishgan. 913-914 va 943-944 yillarda rus

qo‘shinlari Xazariya hududidan o‘tib Kaspiy bo‘yini g‘orat qilganlar. 964-965-yillarda rus knyazi Svyatoslav Igorevich Volgaga yurish qilib, Xazar xoqonligini tormor keltirgan. Itil va Samandar vayron etilgan. Sarkel shahri bosib olingan. X asrning ikkinchi yarmida xazarlar islomni qabul qilish va tobe bo‘lish evaziga Xorazm yordamida vaziyatni tiklamoqchi bo‘lganlar. Biroq ichki nizolar, ko‘chmanchi xalqlar (bijanaklar, g‘uzlar)ning bosqinlari, 964-965 yillardagi mag‘lubiyat va boshqa natijasida X asr oxiriga kelib Xazar xoqonligi barham topgan.

Xazar xoqonligi o‘z faoliyati davomida Osiyo va Yevropa xalqlari tarixiga kuchli ta‘sir o‘tkazdi. Turk xoqonligi va Vizantiya imperiyasi munosabatlarida muhim rol o‘ynadi. Bundan tashqari arablarning Sharqiy Yevropa sarhadlariga kirib kelishining oldini oldi. Shunga qaramasdan davlatchilik asoslari mustahkam bo‘lmaganligi natijasida yangi kuchga kirib borayotgan Kiyev Rusi zarbalariga dosh bera olmadi. Bunda tarixning o‘zgaras qonuniyatlaridan biri davlatlar qanchalik qudratli bo‘lmasin, uning asoslari mo‘rt bo‘lsa uning inqirozi muqarrar ekanligi ko‘rinadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Xasan Ato Abuший "Туркий қавмлар тарих" Тошкент Чўлпон 1992
2. Л.Н.Гумилев "Қадимги турклар" Тошкент "Фан" 2007
3. Усмон Турон "Туркий халқлар мафқураси" Тошкент ЯНГИ аср авлоди 2021
4. О‘zbekiston milliy ensiklopediyasi X harfi . Toshkent. O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi 2005
5. <https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Xazarlar>
6. https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Xazar_xoqonligi
7. https://www.krugosvet.ru/enc/istoriya/HAZARSKI_KAGANAT.html